

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Oost-Europa: de satellieten gaan hun eigen weg

Wempe, B.

Citation

Wempe, B. (1990). Oost-Europa: de satellieten gaan hun eigen weg. *Acta Politica*, 25: 1990(2), 209-216.

Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3449833>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3449833>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

- Nederland sinds 1945'. In: G.A. Kooy, J.H. de Ru, H.J. Scheffer (ed.) (1980), *Nederland na 1945: 178-197*.
- Deemen, A. van, (1987), 'Dominant players, centrum players and coalition formation in simple games'. Paper presented at ECPR joint sessions of workshops, april 10-15, Amsterdam.
- Deemen, A. van, (1989), 'Dominant Players and Minimum Size Coalitions'. *European Journal of Political Research* 17: 313-332.
- Deemen, A. van, (1990), 'Coalition Formation in Centralized Policy Games'. *Journal of Theoretical Politics* (forthcoming).
- De Swaan, A., (1973), *Coalition Theories and Cabinet Formations*. Elsevier. Amsterdam, North Holland.
- De Swaan, A., (1985), 'Coalition Theories and multi-party systems'. In H. Wilke (ed.), *Coalition Formation*. Elsevier, Amsterdam. North-Holland.
- Downs, A., (1957), *An Economic Theory of Democracy*. New York, Harper and Row.
- Einy, E., (1985), 'On Connected Coalitions in Dominated Simple Games'. *International Journal of Game Theory* 14: 103-125.
- Krehbiel, K., (1988), 'Spatial Models of Legislative Choice'. *Legislative Studies Quarterly* XIII: 259-319.
- Ordeshook, P., (1986), *Game Theory and Political Theory*. Cambridge, Cambridge Un. Press.
- Peleg, B., (1981), 'Coalition Formation in Simple Games with Dominant Players'. *International Journal of Game Theory* 10: 11-33.
- Roosendaal, P. van, (1989), 'Coalitietheorie en kabinetsformaties'. *Mens en Maatschappij*, 1989, 253-268.
- Schofield, N., B. Grofman, and S. Feld, (1988), 'The Core and the Stability of Group Choice in Spatial Voting Games'. *American Political Science Review* 82: 195-211.
- Shapley, L., (1962), 'Simple Games: An Outline of the Descriptive Theory'. *Behavioral Science* 7: 59-66.
- Shubik, M., (1982), *Game Theory in the Social Sciences*. Massachusetts, the MIT Press.
- Taylor, M., and M. Laver, (1973), 'Government Coalitions in Western Europa'. *European Journal of Political Research* 1: 205-248.
- Von Neumann, J., and Morgenstern, O., (1947), *Theory of Games and Economic Behavior*. Sec. ed. Princeton: Princeton Un. Press.

Literatuur

Oost-Europa: de satellieten gaan hun eigen weg*

door Ben Wempe

Overzichtsartikel naar aanleiding van:

- Kolankiewicz, G., en P. Lewis, 1988, *Poland: Politics, Economics and Society*. (Londen: Frances Pinter)
- Lendvai, P., 1988, *Hungary: The Art of Survival*. (Londen: I.B. Tauris)
- Rotschild, J., 1989, *Return to Diversity: A Political History of East Central Europe Since World War II*. (Oxford: Oxford University Press)
- Zielonka, J., 1989, *Political Ideas in Contemporary Poland*. (Aldershot: Avebury)

1989 was in vele opzichten een historisch jaar voor de communistische wereld, met name in Oost-Europa. De turbulente ontwikkelingen in deze regio doen ons gemakkelijk vergeten dat men bondgenoten van de Sovjetunie tot voor kort placht aan te duiden met de enigszins denigrerende benaming 'satellietstaten'. Maar sinds het aantreden van partijleider Gorbatsjov heeft zich een opmerkelijke verandering voorgedaan in de verhouding tussen de bondgenoten in het Warschaupact. Het 'nieuwe denken' in Moskou bracht de buurlanden in Oost-Europa een ongekende mate van vrijheid. Bij diverse ontmoetingen met andere leiders van het Warschaupact maakte Gorbatsjov duidelijk dat hij niet van plan was zich nog langer te bemoeien met de ideologische koers van de bondgenoten. Het gevolg was een zich steeds duidelijker aftekenende verscheidenheid tussen de afzonderlijke landen in het oostblok. In Hongarije, waar de radicaalste hervormers in het Politburo zelf zaten, hief de communistische partij zichzelf op en ontdeed men zich van de status van volksrepubliek, een typische staatsrechtelijke constructie van Sovjet-makelij, nog daterend uit de periode direct na de Tweede Wereldoorlog waarin de Sovjet-hegemonie over Oost-Europa werd gevestigd. Inmiddels bereidt Hongarije zich voor op de meest vrije algemene verkiezingen sinds 1945 op basis van een meerpartijenstelsel. In Polen kreeg de zittende communistische partij een gevoelige nederlaag te incasseren bij de in juni 1989 gehouden semi-vrije verkiezingen. Daarmee werd de weg vrij gemaakt voor de eerste niet-communistische regering in Oost-Europa in veertig jaar.

Nieuw evolutionisme – Tegen deze achtergrond is de publikatie van een bundel essays over politieke ideeën in Polen in de jaren na 1980 uiterst actueel. De uit Polen afkomstige politicoloog Jan Zielonka heeft zich onder

andere gebaseerd op een grote hoeveelheid oorspronkelijk *samizdat*-materiaal waarin de ideeën van de democratische oppositie zijn verwoord. Een inleidend hoofdstuk schetst de geschiedenis van het roemruchte KOR, het Comité voor de Bescherming van Arbeiders, de voorloper van Solidariteit. Centraal in de politieke filosofie van de democratische oppositie in Polen staat het idee van het zogeheten 'nieuwe evolutionisme', voor het eerst verwoord door Adam Michnik. In de jaren zeventig wierp deze zich op als een vooraanstaand actievoerder en theoreticus van de oppositie. In de bewogen periode na het afkondigen van de staat van beleg in december 1981 genoot hij tweemaal gastvrijheid in de gevangenis van generaal Kiszczak, waar hij onder het oplettend oog van zijn bewakers een aantal brieven wist te schrijven en er in slaagde deze de gevangenis uit te smokkelen en wereldkundig te maken. Thans is hij hoofdredacteur van *Gazeta Wyborcza*, de eerste legale krant van de beweging, en lid van de Solidariteitsfractie van de Sejm, het in juni 1989 nieuwgekozen Poolse lagerhuis.

Het 'nieuwe evolutionisme' zette zich af tegen alle voordien beproefde strategieën voor hervormingen. Naar aanleiding van de traumatische ervaringen met arbeidsonlusten in 1976 pleitte Michnik voor een geheel nieuwe aanpak voor de oppositie waarbij men zijn hoop niet langer moest vestigen op eventuele verlichte geesten in het partij kader. In de verhoudingen zoals die na 1976 waren gegroeid konden hervormingen nog slechts worden bereikt via een geleidelijk proces van maatschappelijke druk. Michniks nieuwe strategie voor sociale verandering door middel van 'druk van onderaf' stond model voor alle oppositionele bewegingen in oostelijk Centraal-Europa die in de jaren zeventig en tachtig ontstonden. Zo is er een duidelijke overeenkomst tussen de werkwijze van KOR en bewegingen als Charta 77 en VONS, het Comité ter Bescherming van Onrechtmatig Vervolgden, in Tsjechoslowakije.

Zielonka's boek wil echter meer zijn dan een zoveelste bijdrage in de lange reeks boeken over de ontstaansgeschiedenis van Solidariteit. Naast de ideeën van de democratische oppositie wordt ook aandacht besteed aan het politieke denken van de twee andere hoofdrolspelers in het Poolse publieke leven: de kerk en de communistische partij.

Hoewel veel westerse waarnemers het eens zijn over het belang van de kerk in de Poolse politieke verhoudingen is er betrekkelijk weinig bekend over de feitelijke leer waarop haar deelname aan de Poolse politiek was gebaseerd. Zielonka's schets laat zien hoe uit algemene begrippen zoals de waardigheid van de mens, liefde, hoop en waarheid zeer concrete conclusies worden getrokken ten aanzien van de praktische politiek. Zo publiceerde kardinaal Wyszyński een gedetailleerde lijst met universele rechten van de mens die iedereen, inclusief de communistische autoriteiten, dien-

de te respecteren. Deze lijst omvatte zowel klassieke als sociale grondrechten, waaronder een aantal nauwgezette aanbevelingen op het gebied van arbeidsverhoudingen, zoals het recht op vereniging en vergadering en het stakingsrecht.

Dat de kerk een cruciale rol zou spelen in het bereiken van een sociaal compromis werd al sinds langere tijd ingezien door vooraanstaande activisten binnen Solidariteit, zoals Adam Michnik. Al in 1977 leverde Michnik in zijn boek *De kerk en links: een Poolse dialoog*, kritiek op de linkse oppositie in zijn land. In feite ging het hier om zelfkritiek, omdat hij zelf deel uitmaakte van de linkerzijde van het politieke spectrum. Hij verweet zichzelf en zijn geestverwanten dat zij al te klakkeloos de anti-clericale sentimenten uit de vooroorlogse periode hadden overgenomen. In de naoorlogse verhoudingen vormde de kerk een 'eiland van onafhankelijkheid' in een totalitaire staat. Als zodanig moest zij juist worden gezien als een belangrijke bondgenoot tegenover het totalitaire regime.

Nieuw étatisme – De Poolse ervaringen in de jaren tachtig weerspiegelen zich ook in de ontwikkeling van het politieke denken van de communistische machthebbers. Dit werpt de vraag op in hoeverre de door het team van generaal Jaruzelski aangehangen leer een op zichzelfstaande variant van het leninisme-stalinisme vormt. Zielonka noemt drie in het oog springende verschillen: de Poolse communisten benadrukken het nationale belang in plaats van het internationale (lees: sovjet) belang van de arbeidende klasse; de staat, niet langer de partij, maakt uit wat dat belang inhoudt; bovendien moet de staat de instrumenten krijgen om dat algemeen belang zo goed mogelijk te kunnen dienen in de vorm van effectieve wetten en staatsinstellingen. Aldus pleit Kazimierz Kozniewski, een vooraanstaand partij-ideoloog, voor een neutraal en sterk staatsapparaat. Het probleem met deze nieuwe staatsfilosofie is dat daarmee nog niet is aangegeven ten dienste van welke van de verschillende conflicterende maatschappelijke belangen het staatsapparaat zal worden gebruikt. En daarover heeft men het afgelopen jaar in Polen nu juist zo moeizaam onderhandeld.

Het nieuwe étatisme in Polen heeft zich onder andere geuit in een machtsverschuiving ten gunste van het leger. Dit is een van de onderwerpen die nader worden geanalyseerd in het recente boek over Polen in de serie 'Marxist Regimes' van uitgever Frances Pinter. Ook Kolankiewicz en Lewis herleiden deze rolwisseling tot de staat van beleg die in 1981 werd afgekondigd. Deze 'militaire coup' moet in de eerste plaats worden gezien als reactie op het onvermogen van de partij om de gebeurtenissen tijdens de crisis van 1980/1981 in goede banen te leiden en haar gezag te herstellen. Toch was het niet zomaar een greep naar de macht volgens Latijns-

amerikaans model, zoals door waarnemers aanvankelijk wel is gesuggerend. Er zijn ten minste drie punten die men in ogenschouw moet nemen om de betekenis van de gebeurtenissen op juiste waarde te kunnen schatten. Ten eerste wordt een inzicht in de precieze aard van de coup bemoeilijkt doordat Jaruzelski zelf de leiding nam van de militaire Militaire Raad voor Nationale Redding (WRON). Zijn persoonlijke machtspositie was dus op geen enkel moment in het geding. Wel betekende het optreden van de WRON een aanzienlijke verzwakking van de regering en de centrale partijorganen als het Politburo, het Centraal Comité en het Secretariaat. Ten tweede waren er naast Jaruzelski een aantal andere hoge militairen die al ruim voor de staatsgreep zitting hadden in organen van de partij en de staat. Ten derde speelde de afdeling politieke vorming van het leger, het *Glowny Zarząd Polityczny*, een belangrijke rol in de coup. Kolankiewicz en Lewis wijzen erop dat een aantal belangrijke politieke posities ten tijde van de staat van beleg en de daarop volgende jaren niet werden bekleed door reguliere militairen uit het directe commando van het leger, maar door mensen die al langere tijd een brugfunctie hadden vervuld tussen partij en leger. Deze tussenpositie verschafte hen enerzijds voldoende armslag ten opzichte van de centrale partijorganen om het te ver doorgeschoten compromis met Solidariteit uit augustus 1980 terug te draaien om daarmee de onrust in de orthodoxe vleugel van de partij te sussen. Anderzijds wist men te voorkomen dat de partij voorgoed buiten spel werd gezet, zoals hoogst waarschijnlijk het geval zou zijn geweest wanneer de strijdkrachten zelf het heft in handen genomen zouden hebben.

Nieuwe ongelijkheid – Wie zich interesseert voor de bredere historische, economische en maatschappelijke context waarin de recente politieke ontwikkelingen in Polen zich afspelen, vindt in het boek van Kolankiewicz en Lewis een onmisbare bron. Het is geschreven door een socioloog en een politicoloog en biedt in zes hoofdstukken een serie momentopnamen waarin de Poolse samenleving vanuit verschillende invalshoeken wordt belicht. Naast vele andere waardevolle inzichten die aan dit werk kunnen worden ontleend, bevat de studie een intrigerende uitkomst, die te meer aandacht verdient omdat deze zich gemakkelijk laat doortrekken naar de hervormingspogingen in andere centraal geleide economieën in de regio. Het gaat hier om de verschuiving van officiële, door de partij gesanctioneerde vormen van ongelijkheid naar de meer gefragmenteerde sociaal-economische ongelijkheid inherent aan een markteconomie. Van oudsher is de maatschappelijke orde in regimes van het Sovjet-type gebaseerd op het *nomenklatura*-stelsel dat een aantal cruciale posities in economie en het publieke leven reserveert voor benoemingen door de partij. Op

deze wijze weet de partij zich verzekerd van controle op de samenleving. Het probleem is dat loyaliteit aan de partijlijn nog geen garantie is voor goed ondernemerschap en andere specifieke expertise nodig voor het uitvoeren van dit soort functies. In de praktijk werkt dit systeem dus een inefficiënte bedrijfsvoering in de hand, nog afgezien van alle corruptie en vriendjespolitiek die onlosmakelijk verbonden lijken te zijn aan het *nomenklatura*-stelsel. Hervormers binnen de partij zien zich daarom geplaatst voor een dilemma: invoering van het marktmechanisme zou leiden tot verbetering van de efficiëntie, maar tegelijkertijd wordt daarmee de machtspositie van de partij ondergraven.

De invoering van het marktmechanisme betekent daarom een verschuiving waarbij de bestaande ongelijkheid van het *nomenklatura*-stelsel geleidelijk wordt vervangen door nieuwe vormen van sociale ongelijkheid die het particulier ondernemerschap met zich meebrengt. De uitkomst van de interactie tussen deze twee, wezenlijk verschillende produktiewijzen is in veel opzichten verwarrend. Kolankiewicz en Lewis bieden echter een instrument dat ons in staat stelt te komen tot een meer overzichtelijk beeld. Uitgaande van een door de Hongaarse socioloog Iván Szélenyi ontwikkeld model, analyseren zij de huidige praktijk van economische hervormingen in Polen in termen van twee, elkaar doorkruisende hiërarchieën. Enerzijds is er de hiërarchie gebaseerd op de distributie van goederen en diensten via het *nomenklatura*-stelsel, anderzijds de hiërarchie op basis van de verdeling via het marktmechanisme. In Kolankiewicz en Lewis' schema wordt de strakkere hiërarchie van het *nomenklatura*-stelsel weergegeven door een hogere piramide, terwijl de hiërarchie die ontstaat op basis van de vrije markt wordt voorgesteld als een lagere piramide.

Aan de hand van het beeld van twee elkaar snijdende piramides bieden Kolankiewicz en Lewis een overtuigende interpretatie van het gecompliceerde beeld dat de nieuwe sociale ongelijkheid in voormalige Sovjet-economieën te zien geeft. Hun visualisering van de recente economische ontwikkelingen in Polen maakt duidelijk dat we niet te doen hebben met zomaar een toevallige uitkomst, maar dat deze ontwikkelingen gehoorzamen aan een zekere logica. Zo biedt het beeld van de twee piramides een verklaring waarom bepaalde maatschappelijke groeperingen harder getroffen worden door de invoering van het marktmechanisme dan andere. Het model geeft ook aan hoe en waarom zich nieuwe bondgenootschappen tussen sociale strata vormen op basis van goed in de markt liggende goederen en diensten of nieuwe vormen van belangenbehartiging.

De Hongaarse puzzel – Het compromis in Polen, dat werd bereikt bij de ronde-tafelbesprekingen in februari en maart 1989, is duidelijk tot stand

gekomen onder voortdurende druk van de democratische oppositie. Maar hoewel dit akkoord regering en oppositie nader tot elkaar bracht, blijft er sprake van een duidelijke tweedeling in de Poolse politieke verhoudingen. Door een aantal specifieke omstandigheden ligt die tegenstelling in Hongarije veel gecompliceerder. De scheidslijn tussen regering en oppositie valt in Hongarije veel moeilijker te trekken. Dit laat zich goed illustreren aan de hand van de lotgevallen van een schrijver als György Konrád, hier ten lande met name bekend door een serie interviews voor de VPRO-televisie. Konrád gold in de jaren zeventig en tachtig als een belangrijk representant van de democratische oppositie en opereerde jarenlang in de illegaliteit, waarbij hij zijn aantekeningen en het manuscript van zijn boek *De intellectuelen op weg naar klassemacht* in de tuin moest begraven uit angst dat deze door de geheime politie in beslag zouden worden genomen. Terwijl mede-auteur Iván Szelényi zich genoodzaakt zag te emigreren, besloot Konrád te blijven en het regime te trotseren. Zijn romans verschenen in Hongarije in die tijd slechts als *samizdat*. Maar sinds kort worden zijn boeken uitgegeven bij officiële uitgeverijen, reist hij vrijelijk het land uit en levert nu regelmatig bijdragen aan officiële tijdschriften, zoals het Engelstalige *New Hungarian Quarterly*. De Federatie van Vrije Democraten waarin hij politiek actief is, maakte deel uit van de Hongaarse variant van de ronde-tafelbesprekingen die in de zomer van 1989 in Budapest werden gehouden.

Het beste overzicht van de tumultueuze ontwikkelingen in Hongarije dat momenteel beschikbaar is, werd geschreven door Paul Lendvai. Deze auteur verliet Hongarije in 1957, werkte 22 jaar als correspondent in Wenen voor de *Financial Times* en is thans hoofd van de wereldomroep van de Oostenrijkse radio. Zijn boek is veel journalistieker en minder diepgaand dan de analyse van bij voorbeeld Kolankiewicz en Lewis. Het boek begint met een aantal historische hoofdstukken waarin in vogelvlucht de voorgeschiedenis van de huidige politieke constellatie wordt uiteengezet om zich vervolgens toe te spitsen op een lang interview met de politicus die zich in 1988 manifesteerde als de nieuwe sterke man van Hongarije, Karoly Grósz. Ondanks deze onevenwichtigheid in de opbouw, en de tijdgebondenheid van het boek is het niettemin een nuttige bron voor wie zich wil verdiepen in de spectaculaire wijze waarop het Kádár-tijdperk ten einde kwam op het partijcongres in mei 1988 en in de hoge vlucht die de politieke hervormingen in Hongarije sindsdien hebben genomen. Hoe snel veranderingen zich voltrekken in dit land blijkt uit de voornaamste conclusies die Lendvai trekt uit zijn onderhoud met de nieuwe partijleider. Blijkens diens uitlatingen in juni 1988 was Grósz er op dat moment nog op uit concessies te doen in de hoop daarmee het machtsmonopolie

van de partij te kunnen handhaven. Een herwaardering van de opstand in 1956 en rehabilitatie van Imre Nagy, de toenmalige premier die na een showproces in 1958 werd geëxecuteerd, wees Grósz ronduit van de hand. Maar al deze stellige uitspraken ten spijt, werd goed en wel een half jaar later de invoering van een meerpartijensysteem door het parlement goedgekeurd en gooide Politbureau lid Imre Pozsgay, de man die meer dan wie ook het gezicht van de radicale hervormingen vormt, de knuppel in het hoenderhok door, vooruitlopend op een onderzoekcommissie van het Politbureau, de gebeurtenissen in 1956 als een authentieke volksopstand te bestempelen. Op 16 juni 1989, 31 jaar na zijn executie, werd Nagy met staatseer opnieuw begraven. Janos Kádár, zijn grote rivaal, overleed drie weken later.

De wraak van de onderdrukten – Wie in deze tijd wil publiceren over Oost-Europa staat voor een ondankbare taak. De ontwikkelingen in deze regio gaan zo snel dat tegen de tijd dat een artikel of boek uitkomt de meeste informatie al weer is verouderd, vaak op hinderlijke wijze. Toch hebben we deze achtergrondinformatie hard nodig om nieuwe gebeurtenissen op juiste waarde te kunnen schatten. En het is pas in het bredere perspectief van een geschiedenis van de regio in de gehele naoorlogse periode dat we de grote lijnen van de ontwikkelingen gewaar worden. Met het vervolg op zijn standaardwerk over de geschiedenis van oostelijk Centraal-Europa tussen de twee wereldoorlogen biedt Joseph Rothschild zijn lezers daartoe een uitgelezen instrument. Hij verdeelt de naoorlogse geschiedenis van de regio in vier periodes, die per land worden uitgewerkt. Het resultaat voldoet in alle opzichten aan de verwachtingen die hij met zijn eerdere boek heeft gewekt.

Terugblikkend op de politieke geschiedenis van oostelijk Centraal-Europa tussen de beide wereldoorlogen is er een duidelijke gemeenschappelijke noemer in de verschillende landen in deze regio aan te wijzen. Rothschild wijst erop dat de nieuwe nationale staten die in 1918 waren gevormd, merendeels werden bestuurd door een strak georganiseerde en effectieve ambtenarenelite. De Tweede Wereldoorlog verzwakte deze heersende klasse in belangrijke mate, een omstandigheid die de overname door de communisten vergemakkelijkte. Maar het lijkt alsof deze verdreven elite van voor de oorlog wraak heeft genomen door de oude politieke cultuur en de bijbehorende waarden over te dragen op de nieuwe heersende klasse. Als een twintigste-eeuwse versie van Hegels 'list der rede' werd daarmee indirect de verwezenlijking van het ideaal van de Russische revolutie in Centraal-Europa onmogelijk gemaakt. Door middel van een systeem van coöptatie zorgde de nieuwe heersende elite ervoor dat hun posi-

ties en privileges voorbehouden bleven aan hun eigen klasse. In de naoorlogse periode was politieke macht daarom al even onbereikbaar voor de gewone arbeider of boer als in de periode tussen de wereldoorlogen, concludeert Rothschild.

Het zou interessant zijn om te zien of de opzienbarende ontwikkelingen van het afgelopen jaar de auteur milder zouden stemmen. In ieder geval is duidelijk dat hij de vestiging van de communistische hegemonie in oostelijk Centraal-Europa slechts ziet als een betreurenswaardig intermezzo. De gehele twintigste-eeuwse geschiedenis van de regio overziend zijn er steeds meer overeenkomsten met de jaren dertig die zich duidelijker aftekenen naarmate het geleidelijk, maar gestage proces van erosie van het Sovjet-imperium verder voortschrijdt. Toekomstige generaties historici zullen naar het oordeel van Rothschild de naoorlogse overheersing door de Sovjetunie slechts zien als een voorbijgaand stadium, een boze droom.

* Dit artikel werd geschreven tijdens een verblijf van de auteur in 1988-1989 als Fellow aan het NIAS te Wassenaar, in het kader van het aldaar georganiseerde onderzoeksproject 'Approaching Eastern Europe'.

Dr. B. Wempe is als Adjunct Professor in International Relations verbonden aan Webster University, Leiden.

Gehoorzaamheid en politiek-ambtelijke excessen

door Mark Bovens en Paul 't Hart

Essay naar aanleiding van:

Kelman, Herbert C., en V. Lee Hamilton, *Crimes of Obedience: toward a social psychology of authority and responsibility*, 382 blz. New Haven: Yale University Press 1989.

I. Gehoorzaamheid als probleem

– 'Herr Hauptmann, we didn't have ... opinions, we just didn't. Commands were given, and because they were commands, we obeyed. If I receive an order, I'm not expected to interpret it, and if I give an order, I'm forbidden to justify it. I receive an order and I'm expected to obey.'

– 'But not if you're ordered to do something blatantly illegal.'

– 'You say illegal, Herr Hauptmann ... Who is a little man like me to trouble his head about it? I get orders from my superior and I look neither right nor left. That's not my job. My job is to obey and comply.'¹

Ondervraagd door de Israëlische politie na zijn gevangenne in Argentinië verklaarde Adolf Eichmann telkens weer met grote nadruk dat zijn aandeel in de jodenvervolging en -vernietiging niet het gevolg was van sadisme of een blind anti-semitisme. In tegendeel, hij bezat een rijke kennis van de joodse cultuur en tradities en telde diverse joodse mensen in zijn kennissenkring. De belangrijkste reden waarom hij deed wat hij heeft gedaan was, aldus Eichmann, het feit dat hem deze taak was opgedragen. Hij behoorde tot een organisatie – de SS – waarbinnen een strakke hiërarchie en kadaverdiscipline werden gekoppeld aan absolute gehoorzaamheid aan orders van superieuren.

Ongeacht of Eichmann's uitspraken een afdoende verklaring, en voor sommigen zelfs het begin van een rechtvaardiging, vormen voor zijn optreden voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog, kan worden vastgesteld dat velen hem vooraf gingen en velen hem zijn gevolgd in deze houding. Denk bij voorbeeld aan het bloedbad in My Lai, aan de 'smerige oorlog' in Argentinië of aan het optreden van de Securitate in Roemenië. Telkens weer hebben nalatige, corrupte of martelende functionarissen zich beroepen op gehoorzaamheid aan superieuren of aan de organisatie als geheel. Zij 'deden slechts hun werk', zij stonden 'onder bevel', zij 'hadden geen keus'. Kortom, zij gehoorzaamden. In dergelijke gevallen leidde gehoor-